

1. Atický – jónský – dórský

Když se klasičtí filologové ve druhé polovině 19. století zamýšleli nad místem antiky v dosavadním vývoji české kultury, docházeli obvykle k závěrům spíše skeptickým. Na straně druhé např. literární věda a kritika ve stejné době vyzdvihuje právě prvky antického původu a rozšiřuje sám pojem českého klasicismu až k druhé polovině třicátých let. Jistě nelze nevidět, že antická stylizace dotváří rozsáhlé oblasti české obrozenské kultury. V literatuře upevňuje status básníka jako „vyvoleného“, spjatého s hodnotami nadosobními a ve své podstatě sakrálními, herní charakter české obrozenské kultury (obecně uvědomovaný a často negativně hodnocený) je pozvedán výš na stupnici hodnocení formálním sblížením s agonem. Antika ovlivňuje tematiku i veršovou stránku poezie (časoměrná versifikace), překlady z antického písemnictví se stávají vrcholem překladového umění apod. Přesto však v tomto nepřímém sporu s literární vědou a kritikou má klasická filologie ve svém střízlivém posuzování vztahu k antice ve zřetelně antikizující české kultuře první poloviny 19. století vlastně pravdu. Česká kultura se totiž antikizovala jen na povrchu, přijala antickou masku pro své vlastní funkce, využila antiky nikoliv jako bezprostředního zdroje hodnot, ale mnohem spíše jako prostředku či nástroje k naplňování svých vnitřních potřeb, a to v podobě, která (bez ohledu na reálný stav věcí) daným potřebám nejvíce vyhovovala.

Příznačná pro poměr kultury vrcholného národního obrození k antice je skutečnost, že spolu s tím, jak se utváří sám vztah ke starověku, vytváří se také – a někdy přímo především, jako hodnota prvořadá – zvláštní motivace tohoto vztahu. Ustaluje se představa o těsné souvislosti slovanské (a tedy i české) a antické (především řecké) kultury. V rovině jednotlivých dobových výpovědí se vnější stylizace takového zdůvodnění značně proměňuje. Kolísá od příbuznosti chápané spíše typologicky, ať již je její základ spatřován v jazyce nebo v rysech etnických („Die harm- und arglose Heiterkeit ist, wie einst der Griechen, so jetzt der Slawen kostbares, beneidenswertes Eigentum“ – ŠAFAŘÍK 1869: 51) nebo ve významu těsného územního styku („Slované již ve pradávném věku se Řeky sousedili“ – F. Kinský, jak ho cituje KAMPELÍK 1842: 42), až k příbuznosti pojímané výslovně jazykově geneticky.

Přestože genetické pojetí příbuznosti Slovanů a starých Řeků (Ř. Dankovský) nebo Římanů (J. Kollár) naráželo již od samého počátku v našem prostředí na značný odpor, je třeba vidět, že nešlo o jev kulturní periferie (na kulturní periférii zůstávaly vesměs obdobné pokusy jinde v Evropě), ale o pouhé dovedení do důsledku právě té závazné normy, která v rodící se české kultuře první poloviny 19. století diktovala, aby vztah slovanství a antiky byl chápán jako vztah zvláštního druhu, příznakový a zcela ojediněle motivovaný. Podobná motivace dovoľovala, aby se utvářející česká kultura mohla opřít o antickou kulturu nikoliv jako o útvar cizí, ale naopak jako o jev v jistém smyslu „vlastní“. Vůči antice tak nestála z tohoto hlediska česká kultura jako strana trpně přejímající, ale jako strana aktivně a přímo účastná na antických kulturních hodnotách, a proto také jako jejich právoplatný dědic a pokračovatel. V souvislosti s představou anticko-slovanské příbuznosti mohla být např. tehdejší česká literatura vztažena nejen k přerušené tradici starého českého písemnictví, ale i k všeobecně uznávaným hodnotám literatury antické. Obdobně prestižní funkce měly také, jak jsme viděli, pokusy využít „věhlasu“ sanskrtu a vytvořit mýtus nejtěsnějšího spojení s „kolébkou kultury“, Indií (J. Jungmann, A. Jungmann), nebo prokázat autochtonnost českého osídlení na území dnešních Čech hledáním příbuzenského sepětí s Kelty (K. Vinařický).

Krystalizace představy o příbuznosti českého a slovanského světa na straně jedné a antiky na straně druhé dovoľovala simulovat řadu konkrétních problémů kultury českého obrození na modelech antických (srov. KREJČÍ 1978: 87–95). V oblasti myšlení o jazyce se prosadila skupina kategorií „atický“ – „dórský“ – „jónský“ – „aiolský“, pomocí nichž byly pojmově zachycovány vlastnosti slovanských (a to výlučně slovanských) jazyků, ať již absolutně nebo ve vztazích k jazykům jiným. Jazyková problematika slovanská byla tedy mapována pomocí modelu starořeckých literárních nářečí. Spolu s tím, jak se utvářela analogie stará řečtina – „slovanský jazyk“ na úrovni nejvyšší, mohly se také vytvářet dílčí vztahy mezi některými ze starořeckých kulturních dialektů s češtinou jako jedním z „nářečí“ slovanských. Dankovský ještě spojoval češtinu (spolu se slovenštinou) s nářečím aiolským a dórským a některými rysy dokonce s makedonským: „Die Ursprache der Griechen hat sich in den slawischen Mundarten am reinsten erhalten, von denen die böhmische und hauptsächlich die slowakische wegen des häufigen Gebrauchs des A (πλατειαζμοσ),

des ds statt d; der Verba in μ , und des äolischen Digamma, dem äolisch-dorischen Dialekte, und wegen des allgemeinen Gebrauches des b statt f (α statt φ) der Sprache der Macedonier nahe kömmt“ (DANKOVSKÝ 1828: 7). Pro kulturu vrcholného českého obrození se však stala příznačnou analogie čeština – atičtina. Základem této téměř všeobecně rozšířené analogie byly české přehlásky, k nimž byla nacházena obdoba ve vlastnostech vokalického systému aticko-jónských nářečí (především η z α), zejména atičtiny.

J. Jungmann to formuluje jednoznačně: „český jazyk mezi slovanskými, právě jako atický mezi řeckými, užíváním vyšších samohlásek jakousi měkkost a tenkost sobě osvojil“ (JUNGMANN 1958: 429). Pro obecně charakterizovanou „měkkost“, „jemnost“ češtiny, ale později i pro konkrétně definované české palatalizace samohlásek (a tedy v platnosti termínu) se tak postupně masově rozšiřuje označení „aticismus“, „atickost“: „vyhlazenost, a bych tak řekl, atickost jazyka českého písemního“ (JUNGMANN 1948: 69); „za příčinou blahozvuku čili takřečeného českého aticismu, po užších samohláskách“ (ŠAFAŘÍK 1869: 123); „Tak nazvaný aticismus čili přechod ze širších hlásek do užších, jež sobě českosl. nářečí na Labi, Vltavě a západní Moravě zvláště osvojilo, a tím nemálo se zjemnilo“ (KAMPELÍK 1842: 73).

Zatímco kategorie „aiolského“ a „jónského“ byly využívány v české kultuře ojedinele a nevyhraněně, kategorie „dórského“ nabyla v této soustavě značného významu tím, že se stala protikladem „atickosti“. Byla vztahována k jazykům, které přehlásku neprovedly, tedy ke všem ostatním slovanským jazykům. Její atributy – „plnost a hlubokost zvuků“ (JUNGMANN 1958: 429) a pak stále zřetelněji také negativně vymezená „tvrdost“ nebo „hrubost“ (KOLLÁR 1929: 176, ROŽNAY 1812: 89) – byly v zrcadlovém vztahu k atributům kategorie „aticnosti“.

ATICKÝ	×	DÓRSKÝ
ČESKÝ	×	JINOSLOVANSKÝ
měkčí, příjemnější, jemný	×	s plným, hlubokým zvukem
uhlazený, vyhlazený, vytřelý	×	tvrdší, hrubší, drsný, tvrdý

Ovšem i výrazně negativní charakteristiky typu „tvrdý“, „drsný“, „hrubý“ snadno přecházely v klad – „vážný“, „starobylé prařeči nejbližší“. Tato hodnotová dvojznačnost souvisela s tím, že v kultuře

vrcholného českého obrození byla připouštěna značná volnost vzájemného hodnocení slovanských jazyků (ovšem při jednoznačném požadavku výlučně kladného hodnocení „slovanského jazyka“ jako celku a zákazu nadřazení neslovanského jazyka některému slovanskému). Do pevné jungmannovské představy o hodnotové hierarchii jazyků byl tak vnášen potřebný dynamický moment. Hodnotově jednoznačné tak zůstávaly především útvary ideální (slovanský jazyk), zatímco reálným byla v možnosti dvojího hodnocení – jakkoliv omezené – poskytnuta šance na vývoj a zdokonalování. I pokud jde o češtinu, existovaly v obrozených textech vedle výroků kladných také výroky negativní, které postihovaly napětí mezi skutečností a ideálem. Ve vztahu k protikladu „atický“ – „dórský“ to znamenalo nejen možnost potvrzení pozitivních charakteristik kategorie „dórského“ (u jinოსlovanských jazyků pak mohla být zdůrazňována blízkost někdejší společné slovanské prařeči, estetická hodnota „plných“ vokálů apod.), ale i připuštění dílčí nedokonalosti samého atického nářečí (HANKA 1835: 163) nebo druhotného uvolnění vazby češtiny k atičtině. Do těchto postojů se nejednou promítaly i odlišné názory na podobu českého jazyka (přihlídnutí k mluvenému jazyku na Moravě a Slovensku). Příkře hodnotí vokalický systém češtiny např. Jan Kollár: „Někteří Čechové arci tuto morovou ránu češtiny pěkným jménem *aticismu* českého zahojiti aneb zakryti chtějí: ale kdo zná atické nářečí, ten se nad tím smáti musí, anť ví, že v tomto utěšený rozměr *všech* vokálův panuje, aniž kdy *aticismus* opovážil se obětovati některým vokálům k vůli rozdíl pohlaví anebo počtu jednotného a množného, jak k. p. Čech: dávní, dávní, dávní...“ (KOLLÁR 1862a: 246).

Takové uvolnění aticko-české analogie bylo nicméně uvolněním v rámci normy. Docházelo k němu vždy se zaujetím esteticky tvůrčího, „obroditelského“ postoje vůči češtině, se zaujetím postoje jiného mohl být tento vztah znovu navazován. Tak i Kollár na některých místech s touto analogií pracuje, když konstatuje, že staří Řekové jsou podobní Slovanům „množstvím nářečí“, jež nejen „vedlé sebe žila, nýbrž se i vzdělávala, vzájemně se objímala a podporovala, totiž: jonické, aeolické, dorické a atické [...] Sama tato čtyři hlavní nářečí dají se ale zas jen na dvě uvesti: na aeolicko-dorické a jonicko-atické, cele jako slovanská, jež Dobrovský ve dvě pořadí rozdělil, jež rusko-srbské a polsko-české nazvati můžeme“ (KOLLÁR 1929: 176).

Uvolnění aticko-české analogie bylo připouštěno nicméně jen u textů výslovně „domácích“, účastných tvorby české obrozené

kultury. Pokud obdobné negující výroky přejímaly texty vznikající mimo tuto platformu, bez souvislosti s projektem „zdokonalování“ českého jazyka, jejich funkce se nutně proměňovala, takže i přes svůj vnější zdánlivě přípustný tvar znamenaly radikální porušení normy. Charakteristické bylo z toho hlediska vystoupení štúrovské generace na Slovensku, které se neobešlo bez přehodnocení a přebudování značných výsečí „jungmannovského kódu“, včetně soustavy slovanско-řeckých analogií. Také L. Štúr přijímá jako východisko zvláštní motivaci vztahu k antice (ačkoliv antická stylizace už pro slovenskou kulturu není aktuální) a využije možnosti metajazykových výpovědí zakotvených v systému kategorií odvozených z rysů starořeckých nářečí. Přebírá analogii česko-atickou, ovšem v souvislosti s potřebami odluky slovenského spisovného jazyka popírá hodnoty spjaté s kategorií atickosti. Popírá tak současně (a především) hodnoty spínané s konkurenčním jazykem českým. Je-li v českém prostředí kategorie atického určována atributy typu „jemný“ a „měkký“, Štúr výraz „měkký“ („mäkký“) jednak významově přehodnocuje, posouvá ho k záporně zabarvenému významu „nepevný“, jednak nahrazuje ironickým, expresivním výrazem „vytenčený“ („Kedyže vytenčená a mäkká attičtina nadvládala iné nárečia a opanovala svet grécky? Či nie na sklonku života gréckeho?“ – ŠTÚR 1957a: 16).

Hledá-li pak Štúr v modelu řeckých literárních nářečí vhodný protějšek slovenštiny, nevolí nářečí dórská, v českém kontextu ustálený protipól atického, a vyhýbá se tak nutnosti spojit slovenštinu s řeckým dialektem hodnoceným nejednoznačně, spíše záporně. Všimá si právě v českém kontextu prakticky nevyužité jónštiny, záporným hodnocením nezatížené. „Jónský kmen“ považuje přímo za „nejpeknější výkvět z národního pňa gréckeho“, jónština je mu nositelkou atributu „starej síly“, „starobylosti“ (v zásadě jde o pozitivní varianty atributů dórsčiny v soustavě jungmannovské), zatímco atické nářečí je „len viac vybrúsené, ale aj ošúchanejšie nárečie iónské“ (ŠTÚR 1957b: 32n.).

JÓNSKÝ	x	ATICKÝ
SLOVENSKÝ	x	ČESKÝ
plný staré síly	x	vybroušený, otřelý
starobylý	x	měkký (tj. rozměklý, nepevný), „vytenčený“

Odpor, který štúrovské využití druhotného, onoho „dynamizujícího“, „záložního“ modelu jungmannovské slovansko-řecké analogie v nové funkci vyvolalo, dokládá polemický sborník *Hlasové o potřebě jednoty spisovného jazyka pro Čechy, Moravany a Slováky*. Jednak se tu znovu štúrovská soustava odmítá opětovným zdůrazněním sepětí atributu starobylosti s nářečím dórským a nikoliv jónským, které je spolu s atickým zařazeno mezi nářečí s atributem kladně hodnocené „měkkosti“, na druhé straně využívají vydavatelé citátu z Dobrovského korespondence J. Ribayovi z 10. 8. 1794, který přímo upírá Štúrovi právo na využití analogické soustavy nářečí: „Die Varietäten in Dörfern soll man doch nicht für Dorisch, Attisch, Jonisch halten“ (DOBROVSKÝ 1846: 9).

Využití modelu starořeckých literárních nářečí pro řešení nejnvtřnějších problémů české kultury obnažuje podstatu vztahu první poloviny 19. století k antice. Daných kategorií je tu využíváno jako pouhých emblémů – jejich vztah k reálným vlastnostem jednotlivých nářečí je značně oslaben, z větší části je dán konvencí nebo čistě formálními pravidly symetrické konstrukce. Ustálení této soustavy ovlivnili i činitelé zcela okrajoví. Charakteristika nářečí aiolského jako „zpěvného“ má svůj kořen pravděpodobně více než ve vlastnostech aiolštiny v pouhém povědomí o aiolské mélice. Stabilizace nářečí atického jako typu dialektu „měkkého“, blízkého vokalickým systémem češtině, těží z větší části z kulturní prestiže atického nářečí. Vždyť opomenutý jónský dialekt provedl změnu η z α i po ε, ι, ρ, kde atičtina α zachovala. Už ryze formální je pak vytvoření protikladu jónštiny a atičtiny u Štúra.

Analogická soustava se stala nástrojem hodnocení českého jazyka, její druhotné uvolnění sloužilo jako nositel programu jeho zdokonalování a změn. Zasáhla však českou kulturu i v jiných vrstvách. V Kollárových rozpravách *Über die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation* byla využita jako teoretický základ kulturněpolitické koncepce slovanské literární vzájemnosti. V praxi pak stála v pozadí snah o poslovanšťování českého literárního jazyka, rozsáhlého funkčního využívání prostředků jednotlivých slovanských jazyků, jakkoliv spíš tematicky než žánrově motivovaného (řecká žánrová příznačnost volby nářečí nebyla ani Kollárem výslovně doporučena), ale stála i za pokusy o vytvoření umělého homérského jazyka epiky v antických překladech A. Lišky, J. Vlčka-Vlčkovského a jiných.